

Izabela Ratman-Liwierska
Uniwersytet Warszawski
Filia w Białymstoku

WYCHOWANIE W STOWARZYSZENIU A TEORIE ZMIANY ZACHOWAŃ LUDZI

W pracach poświęconych pedagogicznemu aspektowi funkcjonowania stowarzyszeń oraz organizacji podobnego typu występuje zróżnicowana interpretacja pojęcia wychowania. Jedni autorzy skłonni są utożsamiać procesy wychowania w badanych instytucjach ze wszystkimi procesami tam występującymi, a więc z socjalizacją, ekspresją, integracją społeczną, itp. Tak jak na przykład w pracach Aleksandra Kamińskiego, Ireny Lepalczyk i Krzysztofa Kabzińskiego¹. Drudzy natomiast odróżniają procesy wychowawcze od innych procesów społecznych opisywanych w socjologii jako procesy socjalizacji, ekspresji i integracji. W dodatku w ramach antropologicznie rozumianych procesów wychowawczych wyróżniają pewne ich rodzaje. Osobne na przykład charakteryzują planowane i celowe procesy wychowania sterowane z zewnątrz i procesy samowychowania jako procesy autokreacji osobowości, dostrzegając w nich odmienność form organizacyjno-przedmiotowych².

Biorąc pod uwagę makrostrukturę procesów wychowawczych socjologowie pojmują je jako istotne komponenty ogólnego rozwoju społecznego, którego podstawową funkcją jest przekazywanie kultury z pokolenia na pokolenie oraz przygotowywanie pokoleń do czynnego i twórczego uczestnictwa w dynamice postępu społeczno-kulturalnego. Procesy wychowawcze w odniesieniu do jednostki, ujmowane na gruncie makrostruktur kulturowo-cywilizacyjnych zróżnicowanych społeczeństw i odpowiadających im systemów oświatowych, oraz mikrostruktur, czyli instytucji wychowawczych różnego typu, rozumiane są jako jej uspołecznienie się poprzez włączanie się z wiekiem w coraz liczniejsze i bardziej zróżnicowane pod względem wpływów wychowawczych grupy społeczne oraz wychowanie w charakterystyczne dla tych grup role społeczne /dziecka w rodzinie, ucznia w szkole, członka lub przywódcy w grupie rówieśników, pracownika w zakładzie pracy itd./. W miarę zachodzącego w procesie wychowawczym rozszerzania się zakresu uczestnictwa

jednostki w grupach i zwiększania się liczby podejmowanych przez nią ról społecznych kształtują się w niej odpowiednie właściwości: sprawności i umiejętności, doświadczenia intelektualne, motywy i postawy, aspiracje i cechy charakteru itd. W związku z takimi całościowo i społecznie rozumianym procesem socjologowie wychowania postrzegają dwoistość funkcji, a mianowicie: 1/ w płaszczyźnie społecznego dziedziczenia - przekazywanie i nabywanie przez uczestnictwo w życiu społecznym elementarnych wartości kulturowych i odpowiadających im form zachowania się, 2/ w płaszczyźnie planowej, zinstytucjonalizowanej działalności wychowawczej - wzmocnienie sił rozwoju i postępu społecznego oraz nadawanie im kierunku przez kształcenie u młodych pokoleń świadomości aktualnych i przyszłych zadań w życiu społecznym i odpowiadających zadaniom postaw, przyswajania im przydatnych systemów wiedzy i umiejętności operowania nią. Podstawą utożsamiania procesu wychowawczego z procesem socjalizacji na gruncie socjologii jest teza, zgodnie z którą proces wychowawczy w skali ogólnospołecznej przebiega za pośrednictwem jego ogniw, które nie funkcjonują w izolacji od całości, czyli wychowawcze funkcjonowanie każdego środowiska czy instytucji wychowawczej wyznaczają ogólne, społeczno-kulturowe i ustawowo-formalne regulatory³.

W naukach o wychowaniu dostrzega się natomiast odmiennosc procesów socjalizacji i wychowania albo przynajmniej konieczność uwzględniania szerokiego lub wąskiego pojmowania działalności osobowotwórczej. W tym drugim przypadku mówi się więc o procesie uspołecznienia aktualizującym się poprzez uczestnictwo wychowanka w życiu społecznym, zwanym kontrowersyjnie "wychowaniem bezplanowym" lub "naturalnym" oraz o celowo planowanym wychowaniu zinstytucjonalizowanym. Zwolennikami odrębnego traktowania pojęć wychowania i socjalizacji na ogół ci autorzy, którzy przejawiają zainteresowania normatywną problematyką wychowania. Heliodor Muszyński stojąc na gruncie pedagogiki marksistowskiej uważa, że zamierzona działalność wychowawcza stanowi zawsze istotny element życia społecznego, który wszakże może być poddany procesom organizacji i planowania. Wychowanie jako określone zjawisko społeczne, czyli wytwór i jednocześnie składowy element życia zbiorowego, powinno być rozpatrywane w kontekście problematyki grupy społecznej, w której występują, jej stosunków wewnętrznych i zachodzących w niej procesów społecznych i to stanowić może przedmiot

badani dla socjologów. Natomiast pedagogów powinno interesować wychowanie jako działalność społeczna podporządkowana przyjętym celom, ustalanie wewnętrznych /tj. zawartych w samej działalności/ oraz zewnętrznych uwarunkowań efektywności zaprojektowanych procesów wychowania⁴. Dla tego wybitnego teoretyka wychowania, istotne jest także odróżnienie procesów wychowawczych od procesów socjalizacji. Wychowaniem są w świetle jego definicji "wszelkie zamierzone działania w formie interakcji społecznych mające na celu wywołanie trwałych pożądaných zmian w osobowości ludzi". Socjalizacją natomiast jest "ogół procesów nabywania pod wpływem otoczenia społecznego dyspozycji psychicznych czyniących zdolną do życia w społeczeństwie cywilizowanym jednostkę". Pojęcie socjalizacji może w związku z tym obejmować swym zakresem wszelkie wpływy, zarówno zamierzone, jak i niezamierzone⁵.

Heliodor Muszyński ustosunkowuje się także do problemu osoby wychowanka, którym według definicji dawniejszych mógł być tylko przedstawiciel dorastającego pokolenia, zgodnie zaś z jego poglądem tak wąskie ujęcie przedmiotu wychowania dzisiaj staje się nie do przyjęcia, każdy bowiem człowiek, bez względu na swój wiek i pozycję społeczną, może zostać poddany oddziaływaniom wychowawczym. Podobnie rozróżniane jest przez niego pojęcie wychowania i nauczania. Na osobowość człowieka składają się bowiem dwie zasadnicze grupy dyspozycji psychicznych: dyspozycje kierunkowe, oraz dyspozycje instrumentalne. Pierwsze z nich mają wpływ na to, jak człowiek ustosunkowuje się do świata i siebie samego, co ceni i ku jakim celom dąży. Drugie natomiast decyduje o wykonawczej stronie ludzkich dążeń, czyli o tym, jakie sposoby działania będą przedsięwzięte dla realizacji zamierzeń. W pierwszym przypadku chodzi o procesy emocjonalno-wolicjonalne, w drugim zaś o procesy intelektualne i sprawnościowe. O kształtowaniu się ich decydują odmienne psychologiczne prawidłowości. Może więc w praktyce istnieć nauczanie polegające tylko na przekazywaniu uczniom wiadomości i umiejętności i nie zmierzające do kształtowania dyspozycji kierunkowych albo też takie nauczanie, które równocześnie kształtuje postawy ludzkie, systemy wartości i motywacji, jednakże między dziedziną nauczania i wychowania zachodzą różnice w praktycznym sposobie oddziaływania, a więc i w sensie naukowym między zakresami pojęć nauczania i wychowania muszą zachodzić jakieś istotne różnice.

Istotnie dwoistość procesów osobowościowych została nazwana w teorii pedagogicznej odmiennie. W nauczaniu, czyli procesie kształtowania chodzi o takie działania, których skutkiem ma być modyfikacja, ukształtowanie bądź rozwinięcie w osobowości jednostki dyspozycji instrumentalnych, stąd pojęcie "wychowania instrumentalnego". W "wychowaniu ukierunkowanym" natomiast chodzi o takie działania, które zmierzają do trwałej modyfikacji, ukształtowania bądź rozwinięcia dyspozycji emocjonalno-wolincjonalnych. Prócz podstawowych wpływów wychowawczych i kształcących wyróżniono ponadto różnorodne ich rodzaje. Rezultaty wychowawcze mogą bowiem zaznaczyć się w dziedzinie ideowej, moralnej, społecznej lub estetycznej, a rezultaty wykształcenia mogą dotyczyć treści ogólnych, bądź zawodowych⁶. Przy czym metodyka zabiegów pedagogicznych i dydaktycznych będzie tu również zróżnicowana, czemu poświęcono niejedną książkę w tych obydwu dyscyplinach naukowo-praktycznych.

Biorąc pod uwagę powyższe rozważania możemy dojść do wniosku, że-mimo, iż wychowanie we wszystkich podanych przykładach jest traktowane jako działalność będąca nieodłącznym składnikiem społecznej formy ludzkiego bytowania, istnieje odmiennosc ujęć. Jeśli wychowanie objaśniane jest poprzez ukazywanie związków ze strukturami zbiorowości, w których było stosowane, to występuje tu kontekst społeczny, charakterystyczny dla rozważań socjologicznych. Kiedy zaś stosowane jest objaśnienie zmienności praktyk w czasie, wtedy praktyki te omawia się w konwencji historycznej. Z kolei zainteresowanie skupiające się na strukturach psychicznych osób biorących udział w działalności wychowawczej mieści się w obrębie problematyki psychologicznej. Jeśli natomiast wychowanie pojmowane jest w aspekcie zadaniowym i w związku z tym badacz opisuje lub projektuje określone zakresy działania tak, aby osiągnąć zamierzony skutek osobotwórczy - wtedy będziemy mieli do czynienia z badaniami pedagogiczno-prakseologicznymi.

Wielu znawców problematyki wychowania ujmowanego w kategoriach zadaniowych uważa, że ich stanowisko charakteryzuje się przede wszystkim kryterium intencjonalności. Projekt w ich rozumieniu to opis rodzaju i przestrzenno-czasowego porządku czynności, które w określonych warunkach pozwolą na urzeczywistnienie wizji innego niż aktualnie i bardziej pożądanego stanu rzeczy.

Wymaga to świadomości celu i wiedzy o skutkach przedsięwziętych operacji. Zatem w problematyce pedagogicznej powinny się mieścić rozważania aksjologiczne nad formułami celów wychowania wprowadzonych z określonych systemów wartości, również ten zakres rozważań, który odnosi się do sposobów i warunków wywoływania zmian w osobowości człowieka, mieszczący się w teorii wychowania, potrzebne jest także technologiczne projektowanie działań stosowanych do przedsięwziętych celów i zgodnych z preferowanymi wartościami. Zgodnie zaś z tymi trzema zakresami rozważań w działalności praktycznej decyzje będą obejmować: cele wychowawczej działalności, dobór osób uczestniczących w tej działalności, zadania wchodzące w jej skład, organizację działalności wychowawczej oraz sytuacje, w których ma ona być podejmowana. Opisywanie wychowania jako społecznej działalności w pedagogice oznacza charakteryzowanie go w każdym wyróżnionym aspekcie.⁷

Interesujące dla omawianego tematu okazują się te ustalenia na terenie pedagogicznej teorii wychowania, które pozwalają na skuteczny opis i wyjaśnienie procesów wychowawczych w organizacjach stowarzyszeniowych jako grupach celowych. W obszarach i syntetycznych zarazem pracach Heliadora Muszyńskiego /1974, 1976/, Roany Miller /1966, 1981/ i Krzysztofa Konarzewskiego /1982/ poznajemy dokładną charakterystykę skomplikowanych procesów wychowawczych, ich uwarunkowania i złożoną problematykę interpretowania wyników wychowania. Uczymy się też rozróżniać podstawowe pojęcia wychowania i kształcenia, socjalizacji i psychoterapii, form i metod oddziaływań osobowotwórczych. Istotne dla nas okazuje się rozróżnienie "systemowych" i "prostych" rodzajów działalności wychowawczej. W działalności pierwszego typu występują zarówno systemy wychowawcze pojedynczych instytucji lub małych grup społecznych, systemy wychowawcze dużych grup lub organizacji społecznych oraz ogólnospołeczne systemy wychowawcze obejmujące ogół systemów, komórek, instytucji i grup społecznych jako swoich podsystemów. Działalność wychowawcza prosta natomiast występuje w postaci wychowania indywidualnego /praca wychowawcy z pojedynczym wychowankiem/, zespołowego /praca z grupą wychowanków/, zbiorowego /luźna praca wychowawcy z grupą wychowanków/ oraz samowychowania /tożsamość podmiotu i przedmiotu wychowania/⁸

Analizując literaturę przedmiotu obejmującą już nie tylko opracowania pedagogiczne ale i z zakresu psychologii społecznej

oraz socjologii zyskujemy pewność, że jednostka może wychowywać się w grupie. Udowodniono bowiem, że źródłem zmian psychicznych w jednostce może być nie tylko działalność wychowawcy, lecz także zachowanie się innych ludzi tworzących jej społeczne otoczenie. W metodach grupowych wychowawcy /kreator wychowania, decydent/ rezygnuje z bezpośredniego wpływu wychowawczego a stara się ukształtować otoczenie społeczne wychowanka /ucznia, pracownika, odbiorcy programów telewizyjnych, syna, itp./ a przede wszystkim jego grupę tak, aby wywierany przez nią wpływ prowadził do pożądaných zmian w samym wychowanku, w jego poglądach, postawach, zachowaniu. Dysponuje w tym celu technikami ustalania składu grupy lub technikami eksponowania grup odniesienia porównawczego, technikami nacisku grupowego poprzez stosowanie kar i nagród, możliwościami modyfikacji norm i ról społecznych a nawet możliwościami modyfikacji kulturowego wzoru życia. Istotne znaczenie mają tu także metody zadaniowe, które nie wymagają obecności wychowawcy⁹.

O ile więc zorganizowane grupy stowarzyszeniowe, które przyjęły w swym programie założenia wychowawcze, potraktujemy jako zespoły wychowawcze, w których funkcjonują metody wpływu osobistego, sytuacyjnego lub społecznego a także metody kierowania samowychowaniem, dostrzeżemy z łatwością, że są to swoiste mikrostruktury pedagogiczne, wchodzące jako swoiste podsystemy w ogólnospołeczny system wychowania i mające liczne powiązania z innymi podsystemami. Będziemy również mogli dostrzec różnorodność form organizacyjno-przedmiotowych, którymi operują decydenci omawianych struktur¹⁰.

Wszystkie zabiegi osobowościowego wpływu charakteryzują się jakimś stopniem intencjonalności i zorganizowania. Coraz popularniejszy staje się pogląd, że nie istnieją wpływy osobowościowe niezamierzone, kiedyś nazywane "wychowaniem naturalnym". Uważa się, że wszędzie tam, gdzie w życiu ludzkich zbiorowości istnieją jakiegokolwiek mechanizmy kontroli społecznej, w sensie politycznym, ekonomicznym, moralnym lub edukacyjnym, występuje określony stopień intencjonalności, czyli celowości oddziaływań zmieniających osobowość człowieka. Intencjonalność ta może mieć różną źródło, stopień i formy artykulacji, charakteryzować się jawnością lub skrytym paternalizmem, kompetencją lub jej brakiem, profesjonalizacją lub amatorstwem opartym o doświadczenia pot-

czne; sankcyjnością, itp. Wychowanie intencjonalne może występować w rodzinie, zakładzie pracy lub za pośrednictwem środków masowego przekazu. W rodzinie występuje bowiem jasność artykulacji celów wychowawczych, określone techniki oddziaływania na dziecko, projektowanie wizji osobowościowej syna czy córki. W zakładzie pracy stwarza się pracownikom możliwości samorealizacji, kształcenia, współzawodnictwa i współzarządzania, wpływa się na kształtowanie warunków pracy i stosunków interpersonalnych. Środki masowego przekazu jako narzędzie władzy politycznej, administracyjnej i gospodarczej propagują natomiast określone intencje tej władzy, agituja do akceptacji programów politycznych, skłaniają do respektowania zasad porządku polityczno-prawnego. Wszystkie przytoczone przykłady świadczą o tym, że istnieją różnorodne możliwości intencjonalnego powodowania zmian osobowościowych, ponieważ wiele instytucji zainteresowanych jest kształtowaniem określonej sylwetki człowieka, chociaż powodują nimi różne interesy: polityczne, gospodarcze, edukacyjne lub inne¹¹.

Jeśli zatem wychowaniem intencjonalnym nazywane są techniki kulturowego lub socjalnego wpływu na osobowość jednostek żyjących w zbiorowościach ludzkich, to uzasadnione jest utożsamianie procesów wychowania z socjalizacją planowaną. Jednak nieprawdziwe byłoby twierdzenie, że wszelkie wpływy socjalizacyjne mają znaczenie dodatnie w wychowawczym znaczeniu. Istnieją bowiem i wpływy negatywne, stanowiące bariery w procesach wychowawczego oddziaływania. Skutki takich wpływów nie mieszczą się w ideałach formułowanych przez aksjologię pedagogiczną. Romana Miller proponowała więc słusznie rozróżnienie socjalizacji negatywnej i socjalizacji pozytywnej i na tej podstawie oddzieliła pojęcie wychowania od socjalizacji¹². Spory dotyczące tej klasyfikacji trwają nadal i może nie są najważniejsze z punktu widzenia praktyków wychowania. Bez względu zatem na semantyczne różnice należy zastanowić się, jakie możliwości oddziaływania ma zorganizowana grupa społeczna na zmianę zachowania jednostki, będącej jej członkiem.

Na gruncie socjologii i psychologii społecznej oraz w innych naukach o zachowaniu zdolności grupy do formowania zachowań i postaw człowieka, nazywana też zdolnością do zmiany sposobów zachowania się, jest dobrze znana. Wypracowane są teoretyczne modele zachowań grupy i jednostki w grupach, opisuje się struk-

turalne i środowiskowe determinanty tych zachowań, tj. projektowanie zadań i struktur organizacyjnych, stosowanie formalnych systemów kar i nagród, procesy interpersonalne, ekologia grupy, przywództwo. Dokonuje się ocen zachowań stosując różne kryteria: produktywności, innowacyjności, satysfakcji, lojalności, absencji, itp. Opracowuje się też strategie ukierunkowania i zmiany zachowania ludzi, wykorzystując w tym celu różne koncepcje, między innymi: teorie ekologii małej grupy, teorie dynamiki grupy, teorię warunkowania i modelowania, teorię konsultacji i poradnictwa. Dla ludzkiego zachowania w grupie ważne są również stany świadomości jej członków, dlatego bierze się pod uwagę ich systemy motywacji, wartości i postaw. Tworzone są w związku z tym teorie motywacji, percepcji, identyfikacji, itd.

Teorie ekologii małej grupy, oparte o badania swoistych układów przestrzennych, czyli uporządkowanych wewnętrznie układów ludzkich w charakterze zmiennej niezależnej, zapoczątkowane przez Amerykanów w latach pięćdziesiątych, tłumaczą sposoby wewnętrznego przyporządkowania się grup w różnych warunkach, określają ich wpływ na procesy komunikowania się, wydajność pracy i stosunki społeczne, wyjaśniają rolę przywództwa i układów przestrzennych w modelowaniu zachowań członków grupy. Głównym założeniem w tych teoriach jest teza o wywieraniu silnego nacisku ekologii wewnątrzgrupowej na odczucia członków i na działania grupy. Wykazano na przykład, że taka cecha jak wielkość grupy, czyli liczba jej członków, wpływa na strukturę grupy, jej zawartość oraz pewne wymiary jej działania. Cecha ta warunkuje także bezpośrednio zachowania i postawy członków. Ważne okazały się mechanizmy kontroli i "narzędzia" dostępne kierownikowi grupy, dzięki którym może on rozwijać, ukierunkowywać lub ograniczać aktywność członków. Możliwe też okazało się tworzenie warunków, w których człowiek będzie gotowy podjąć większe ryzyko wówczas, gdy decyduje razem z innymi w grupie /przemieszczenie ryzyka/. Udowodniono, że przestrzenne relacje między ludźmi oznaczają specyficzne dla nich sposoby orientowania się względem siebie, często determinują jakość rozwiązywania zadań i problemów, stopień podporządkowania się konformizującym naciskom a nawet miarę satysfakcji¹³.

Teorie dynamiki grupy zapoczątkowane przez Kurta Lewina, badającego procesy zachodzące w grupach za pomocą eksperymentów

i specjalnych technik action research, tłumaczą strategie dokonywania zmiany w ludziach, czyli wychowania, szkolenia, preorientacji zawodowej, poradnictwa, kształtowania postaw, terapii itd. Amerykanie przyznają, że trudno jest oddzielić semantycznie te wszystkie terminy i dlatego wolą używać ogólniejszej nazwy "zmiany". Dynamika grupy odnosi się do sił działających w grupie a badania tej dynamiki mają dać odpowiedź na to, co wywołuje siły grupy, jakie warunki je modyfikują oraz jakie konsekwencje wywierają. Podstawowym twierdzeniem jest w tych teoriach to, że zachowania, postawy, przekonania i wartości jednostki mają silny związek z grupami, do których ona należy. Rolę grup widzi się w trzech aspektach: źródło wpływu na członków, obiekt zmiany lub jako rzeczniczka zmiany. Omawiana teoria nie ma charakteru kontemplacyjnego lecz została sformułowana w celach operacyjnych, a mianowicie do planowanej zmiany organizacyjnej. Jej programy uwzględniają takie zagadnienia jak: identyfikacja zadań i wartości, współpraca i konflikt, kontrola i przywództwo, oporność i przystosowanie się do zmian, wykorzystanie zasobów ludzkich, wymiana informacji i doskonalenie zarządzania. Najczęściej chodzi o rodzaje oddziaływań na dynamikę organizacji przemysłowej, chociaż rzeczniczy zmian starają się zastosować swoje programy również w socjologii wsi, ekonomice, antropologii oraz w zespołach takich jak gmina, szpital lub organizacja kulturalno-oświatowa. Warren G. Bennis podaje, że możliwe jest funkcjonowanie aż ośmiu programów w tych różnorodnych dziedzinach: 1/ "przedstawienie i propagowanie" oparte "na założeniu, że wiedza jest potęgą i na uznawaniu, że człowiek który posiadał Prawdę, będzie przewodził światu"; 2/ "programy dla naczelnego kierownictwa", powstające z uświadomienia sobie, że idee same przez się nie stanowią działania ale że o strategiczności ich roli przesądza potrzeba urzeczywistnienia idei; 3/ "szkolenie w zakresie stosunków międzyludzkich" po to, by ludzie na kluczowych stanowiskach poznali wiedzę naukową o zachowaniu i by zechcieli ją uznać za znaczącą dla siebie; 4/ "programy dla personelu", stanowiące źródło mądrości w obrębie systemu zlecającego; 5/ "metodyczna konsultacja", obejmująca badawczą docieklivość, naukowe zrozumienie, konfrontację, odkrywanie rozwiązań i naukową poradę dla zleceniodawcy; 6/ "przekazywanie pomysłów" naczelnemu kierownictwu, oparte na idei zmiany poprzez ludzi mających władzę; 7/ "badanie rozwojowe",

przewidziane dla realizacji idei w płaszczyźnie inżynierskiej, gdy chodzi o rozwiązanie szczegółowego problemu; 8/ "badanie w działaniu", podejmowane dla rozwiązania problemu zleceniodawcy. Stosowane są również programy nazywane "treningiem", "konsultacją" i "badaniem stosowanym". Wszystkie te programy planowanej zmiany odznaczają się nastawieniem racjonalnym i technokratycznym i są przewidziane do realizacji przez specjalistów, którymi są przedstawiciele nauki o zachowaniu.

Teoria warunkowania i modelowania została zbudowana głównie na podstawowych twierdzeniach Burrhusa F. Skinnera i Douglasa McGregora o znaczeniu czynników środowiskowych w determinowaniu zachowania. Obaj bowiem przyjmują, że częstotliwość występowania danego zachowania zależy od zewnętrznych warunków, w jakich ma ono miejsce. Warunkowanie ludzkich reakcji może być klasyczne i instrumentalne i przeważnie oznacza wzmacnianie pożądaných reakcji i eliminację - niepożądanych w oparciu o stosowanie sankcji. Również badania przeprowadzone przez innych behawiorystów amerykańskich udowodniły, że istnieją związki między zachowaniami ludzi i zmiennymi środowiskowymi. Przyjmując podejście do zachowania jako funkcji interakcji środowiskowych wskazali na rolę celowej regulacji zachowań poprzez dokonywanie zmian w otoczeniu i poprzez wzmacnianie zgodne z określonymi zasadami. Obecnie gwałtownie wzrasta możliwość zastosowania tej części koncepcji warunkowania, która oparta jest na przekonaniu, że problemy powstające na skutek działania silnych wzmocnień można rozwiązywać przez zmianę warunków wzmacniania na przykład przez zaprojektowanie otoczenia w ten sposób, że wzmocnienia, które generują niepożądane zachowanie, nie będą działały albo przez zmniejszenie skuteczności wpływu warunków i kształtowanie użytecznych uwarunkowań. Szczegółowe znaczenie nabiera zwłaszcza teoria pozytywnego wzmacnienia w zarządzaniu, gdzie dotyczy takich sfer jak: szkolenie i rozwój pracowników, wynagrodzenia i inne możliwe nagrody, nadzór i przywództwo, projektowanie zakresu obowiązków, projektowanie organizacji i zmiana w organizacji¹⁴.

Teoria behawioralna staje się również przydatna jako podstawa praktyk konsultacyjnych i poradnictwa. Ważnym narzędziem staje się bowiem w uczeniu zachowań lub oduczeniu ich i zmieniaaniu udzielanie porad, udzielanie informacji, interpretacja i wyjaśnianie, trening i ponowne warunkowanie, perswazja, zachęcanie i moralne podtrzymywanie, delikatne kierowanie w stronę pewnych

rzeczy, a odsuwanie od innych. Nie zaleca się jednak procedur dydaktycznych, ponieważ mówienie ludziom, co jest złe, a co dobre i co powinni robić, nie jest skutecznym sposobem postępowania. W doradztwie należy raczej tak wpływać na środowisko, aby pozwoliło na powstanie powiązania między silnymi wzmacniającymi konsekwencjami a pożądanym zachowaniem. Głównym problemem konsultantów oraz doradców jest pytanie: w jaki sposób można "motywować" osobę do tego, by chciała się zachowywać w pożądanym sposób¹⁵.

Dla problematyki zarządzania i organizacji ważne rozważania mieszczą się również w teorii postaw i motywacji. Nie sposób bowiem, jak twierdzi Helen Peak, wyjaśnić skutków wzmacniania badając wyłącznie aktualną procedurę wzmacniania. Należy również brać pod uwagę historię uprzednich wzmocnień, jakie otrzymała jednostka kiedyś. Odzwierciedleniem zaś historii uprzednich wzmocnień są motywy i postawy, budujące osobowość człowieka. Udowodniono, że można na nie oddziaływać i to również w okresie dorosłości¹⁶.

Problematyka zmiany traktowana jest w literaturze tak szeroko, że zaznaczają się w niej biegunowo rozbieżne płaszczyzny rozumowania oraz skrajność poglądów w obrębie każdej z nich. Z jednej strony teoretycy zarządzania i organizacji proponują operacje modelowania ludzkiego zachowania w grupach poprzez specjalistów i grup poprzez grupy aż do wizji planowania społecznego w skali makro, za pomocą których mają nadzieję rozwiązać szereg problemów globalnych i specyficznych dla różnych sfer gospodarki, polityki i kultury danego regionu. Specjaliści od praktyki projektowanej o socjologów przekonują o racjonalności postępowania celowościowego. Motorem szeroko rozumianego projektowania społecznego jest identyfikacja społecznej potrzeby i określenie problemu, następnie kierunki prac badawczych zmierzają do strukturalizacji problemów decyzyjnych i metod stawiania właściwych pytań.

Rozwiązywanie społecznego problemu może przebiegać, jak sądzą specjaliści, w przewidywanych fazach celowych, na przykład:

- 1/ grupy podejmują próby stwierdzenia i opisu warunków, które określają jako obrażające, szkodliwe lub w inny sposób niepożądane; publikują te stwierdzenia, budzą kontrowersje i tworzą klimat dla debaty nad publiczną kwestią;
- 2/ następuje uznanie uprawnień tych grup przez pewne oficjalne

organizacje, agencje, instytucje. Może to prowadzić do jakiegoś oficjalnego dochodzenia, propozycji reform i ustanowienia jednostki zobowiązanej do odpowiadania na zarzuty i żądania tych grup;

3/ powtórnie pojawiają się zarzuty i żądania wysuwane przez grupy, które je pierwotnie formułowały. Wyrażają one niezadowolenie z oficjalnie podejmowanych działalności dla zaradzania złu, krytykują biurokratyczny tryb postępowania powołanych do załatwienia określonych spraw jednostek, odmawiają im zaufania;

4/ brak właściwej odpowiedzi lub odrzucenie oficjalnych propozycji zmian skłania do tworzenia alternatywnych anty-instytucji. Podany przykład ilustruje tylko jedną z koncepcji, których pojawiło się już sporo. Niektóre proponują wyrafinowane strategie i gry. Uważa się, że socjotechnika przypominać może "pogranicze nauki i sztuki".¹⁷

Z drugiej zaś strony humaniści i pedagogzy domagają się zachowania indywidualnej tożsamości człowieka, preferując edukację dialektyczną. Człowiek jest bowiem podmiotem życia społecznego. Jako istota społeczna respektująca przede wszystkim to co wspólne i podobne, rozwiązuje swoje problemy zgodnie z akceptowanymi wzorami społecznymi, przyczyniając się tym do trwania i tożsamości społeczeństwa. Ale człowiek to również indywidualność rozwiązująca swoje problemy życiowe w sposób oryginalny, innowacyjny i twórczy. To przyczynia się do rozwoju społecznego również. Dlatego ważne staje się chronienie tej wielkiej wartości, jaką jest indywidualność i tożsamość człowieka, pojmowane jako zjawiska życia wewnętrznego i wewnętrznej autonomii. Rozwój cywilizacji i form organizacyjnych społeczeństwa zniewala jednostkę, czyniąc z niej "sterowanego z zewnątrz obywatela i konsumenta manipulowanego reklamą, oglupianego propagandą, wykorzystywanego dla celów zupełnie mu obcych". Jednak mimo oczywistej zależności człowieka od grup społecznych, do których należy i których prawa, obyczaje i wartości postrzegania, świat społeczny powinien odznaczać się takim zakresem podmiotowości swoich członków, który byłby równy zakresowi autonomii odczuwanej przez nich. Jan Szczepański odróżnia zatem pojęcie podmiotowości, zwłaszcza rozumianej w sensie politycznym, od pojęcia tożsamości indywidualnej. W jego interpretacji podmiotowość jest "zjawiskiem z zakresu relacji między osobą działającą i jej światem społecznym, tzn. gru-

pami i innymi postaciami zbiorowości do których należy i od których zależy" a tożsamość jest "zjawiskiem życia wewnętrznego i wewnętrznej autonomii osoby, w poważnej mierze niezależnym od relacji tej osoby z jej społeczeństwem". Ten wybitny przedstawiciel nauk społecznych nie przeczy, że człowiek jest przynależny społeczeństwu, jednak pragnie zwrócić uwagę na indywidualny wymiar ludzkiego bytowania, od którego tak wiele zależy¹⁸.

Obraz człowieka, jaki wynika z teorii i współczesnych badań psychologii społecznej, różni się od tego, jaki utrwalił się w teoriach dawniejszych, a zwłaszcza behawioralnych. Nadal uważa się, że człowiek zależy od otoczenia, jednak jego postępowanie nie jest już tłumaczone takimi wewnętrznymi czynnikami, jak: potrzeby, instynty, potrzeby, itp. ale zgodnie z decyzyjnymi modelami motywacji mówi się o celach, zadaniach oraz o wartościach im przypisywanych. Podważa się też przydatność pojęcia postawy w wyjaśnieniu aktywności ludzkiej, wykazując brak związków lub zbyt słabe związki między wskaźnikami werbalnymi, behawioralnymi i emocjonalnymi, za pomocą których definiowano postawę. Również pojęcie motywu zastępowane jest pojęciem celu. Zgodnie natomiast z modelem "wartości i oczekiwań", modelem subiektywnie oczekiwanej użyteczności, "społecznej teorii uczenia się" i "teorią motywacji osiągnięć", a przede wszystkim "teorią atrybucji", człowiek jest istotą, która chce mieć możliwość wyboru, samodzielnego podejmowania decyzji oraz odczuwania skutków własnego działania w zależności od siebie samego. Człowiek nie chce działać pod przymusem, czuć się bezradnym, zdanym na zależność od innych ale pragnie rozumieć świat i oddziaływać na niego. W charakterystyce człowieka najważniejsze jest z punktu widzenia psychologów i filozofów, jego dążenie do rozumienia świata, a więc procesy poznawcze. Stąd zainteresowanie takimi sprawami jak: spostrzeganie sprawiedliwości i sprawiedliwego podziału dóbr, subiektywne kryteria odpowiedzialności, zaufanie interpersonalne, wolność wyboru, poczucie sprawstwa, ryzyko i jego percepcja, wyuczona bezradność lub alienacja człowieka¹⁹.

Również stratedzy obrony i rozwoju cywilizacji humanistycznej wskazują na decydujący czynnik ludzki i w związku z tym proponują nowy program oświaty i wychowania dla przyszłości, edukację permanentną w kierunku innowacyjności, ogólnie biorąc "edukację dialektyczną". Chodzi o taką edukację, która będzie aktyw-

nym czynnikiem dialektycznego rozwoju, którego istotą jest to, że człowiek i świat przez wzajemne oddziaływanie i warunkowanie się, zyskują możliwość harmonijnego współistnienia, zwielokrotniając jednocześnie jego bogactwo, a związki między elementami: człowiek, edukacja, świat, podlegają spirali zmian dialektycznych. Uważa się, że znaczące dla układania się człowieka ze światem są takie mechanizmy, jak: 1/ uczenie się z wyobraźni a nie tylko z doświadczenia, żeby człowiek dokonywał eksperymentów myślowych, budował scenariusze zmian, wartościował i oceniał antycypacyjnie swoje możliwości działania; 2/ figuratywne aktualizowanie możliwości, a nie tylko linearne, wyrażające się projektowaniem okazji dla aktualizowania dowolnej liczby układu możliwości zgodnie z szansami i wyborami indywidualnymi; 3/ podmiotowe wybieranie i realizowanie celów, a nie tylko uleganie adaptacji, ponieważ kondycja współczesnego człowieka wymaga radykalnego wzrostu przekonania o własnych możliwościach i autonomicznej sile regulacji biegu zdarzeń, 4/ wyzwalamie różnorodnych prospołecznych i spontanicznych kooperacji, niezawisłych od reguł, ról, norm i standardów, ale zależnych od własnego poczucia sprawstwa. Ważne bowiem staje się odkrywanie sensów twórczego działania, a nie tylko ustabilizowanego oraz odmiennego świata zastanego i tworzenie wymiarów nieznanego²⁰.

Podstawową też jest teza, według której skuteczne i pełne zaangażowanie jednostki w sprawy makroświata jest możliwe tylko z pozycji mikroświata w postaci spontanicznego i opartego o regulację podmiotową aktu, który wynika z własnej koncepcji świata i siebie w tym świecie²¹. W świetle tej tezy koncepcje socjotechniczne wydają się pewnym zagrożeniem dla jednostki, która powinna się przed nimi bronić.

PRZYPISY

1. Kamiński A., Funkcje pedagogiki społecznej, Warszawa 1974, s. 155; Stowarzyszenie społeczne jako środowisko wychowawcze, praca zbiorowa pod red. I. Lepalczyk, Warszawa 1974, Kabziński K., Funkcja społeczno-wychowawcza i oświatowa Towarzystw Czytelní Ludowych /1980-1939/, Ossolineum 1985.
2. Muszyński H., Zarys teorii wychowania, Warszawa 1976, Miller R., Socjalizacja, wychowanie, psychoterapia, Warszawa 1961;

- Półturzycki J., Ucz się sam. O technice samokształcenia, Warszawa 1974; Ratman-Liwarska I., Stowarzyszenie jako czynnik społeczno-wychowawczej aktywizacji kobiet, Białystok 1984.
3. Kowalski S., Socjologia w zarysie, Warszawa 1979.
 4. Muszyński H., op.cit., s. 9.
 5. Tamże, s. 22.
 6. Tamże, s. 26.
 7. Konarzewski K., Podstawy teorii oddziaływań wychowawczych, Warszawa 1982, s. 5; Urbański R., Nauki pedagogiczne a nauki o wychowaniu: problem "integralności" i "intencjonalności" procesów wychowawczych, "Ruch Pedagogiczny" 1986 nr 1-2, s.44.
 8. Muszyński H., Ideał i cele wychowania, Warszawa 1974; Miller R., op.cit., Konarzewski K., op.cit.
 9. Konarzewski K., op.cit. s. 204.
 10. Muszyński H., Zarys teorii..., op.cit. s. 300.
 11. Urbański R., op.cit., s. 49.
 12. Miller R., op.cit.
 13. Sommer R., Ekologia małej grupy, /w:/ Zachowanie człowieka w organizacji, praca zbiorowa pod red. W.E.Scotta, juniora i L. L.Cummingsa, Warszawa 1983, s. 7; Russel D.Clark, Przesunięcie poziomu ryzyka pod wpływem grupy. Analiza krytyczna, /w:/ Zachowanie człowieka w ..., op.cit., s. 217.
 14. Walter R. Nord, Poza maszyną uczącą: warunkowanie instrumentalne jako obszar lekceważony w teorii i praktyce zarządzania, /w:/ Zachowanie człowieka w..., op.cit., s. 30, B.F.Skinner, Warunki wzmacniania w modelu kultury, tamże, s. 230.
 15. J.M. i L.Meyerson, Behawioralny podejście do konsultacji i poradnictwa, /w:/ Zachowanie człowieka w..., op.cit., s. 13, Ch.D.Spielberger i L.Douglas De Nike, Behawioryzm deskryptywny a teoria poznawcza w werbalnym warunkowaniu instrumentalnym, /w:/ Zachowanie człowieka w..., op.cit., s. 51.
 16. D.Mc Clelland, W kierunku teorii nabywania motywu, Zachowanie człowieka w..., op.cit., s. 33, H.Peak, Postawy i motywacja, tamże, s. 101.
 17. Kubin J., Socjotechnika metodą rozwiązywania problemów społecznych, /w:/ Socjologia problemów społecznych. Teorie i rzeczywistość, Ossolineum 1987, s. 49.
 18. Szczepański J., Indywidualna tożsamość człowieka, referat konferencji naukowej nt. Strategia i obrona cywilizacji huma-

nistycznej, zorganizowanej przez Komitet "Polska 2000", w Jabłonie 24-26 listopada 1987 roku.

19. Człowiek jako podmiot życia społecznego, praca zbiorowa pod red. X. Gliszczyńskiej, Ossolineum 1983, Koziński J., Psychologiczna teoria wiedzy, Warszawa 1986.
20. Łukaszewicz R., Nowe wyzwania edukacji: od inteligencji do wyobraźni, referat konferencji naukowej nt. Strategia obrony ..., op.cit.
21. Obuchowski K., Mikro i makro świat człowieka, referat konferencji naukowej, Strategia i obrona ..., op.cit.